biblioteca școlarului

DIMITRIE CANTEMIR

DESCRIEREA MOLDOVEI

Litera INTERNAȚIONAL

biblioteca școlarului

Dimitrie
CANTEMIR

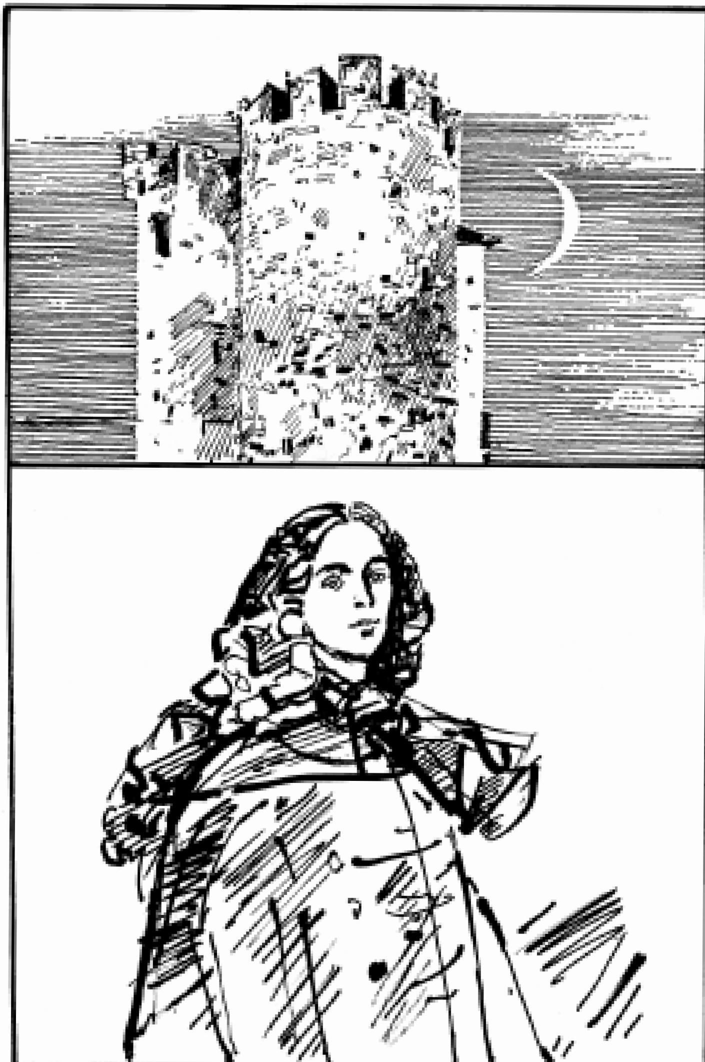
DESCRIEREA MOLDOVEI

Litera
INTERNAȚIONAL
BUCUREȘTI — CHIȘINĂU

REFERINŢE ISTORICO-LITERARE

Dimitrie Cantemir a pus pe alte baze istoria poporului său, şi acesta este fără îndoială cel mai mare merit al lui: el a considerat poporul său ca un singur întreg, întocmai ca acel muntean contemporan, Constantin Cantacuzino Stolnicul. Când într-un popor apare un singur om cu o idee, este mare meritul omului aceluia nepotrivit cu timpul său, dar, când nu numai un singur om, ci mai mulţi răsar cu aceeaşi idee, aceasta înseamnă că ideea este a poporului întreg, şi are o valoare şi mai mare. Prin urmare, în societatea românească de atunci, ideea unităţii naţionale se impusese; după ce bâjbâiseră puţin Miron Costin şi Nicolae Costin în jurul acestei idei, ea ajunsese a se afirma deplin şi în Muntenia şi în Moldova. Dar Dimitrie Cantemir aducea un element nou în ordinea aceasta, la care ajunsese, înaintea lui, unul pe calea influenţei polone, celalt mai mult a influenţei italiene, dar la care el ajunge printr-o concepţie mai modernă şi mai aproape totuşi de mintea fiecăruia, şi anume ideea dreptului de proprietate ancestrală a românilor asupra întreg teritoriului lor. Astfel două legături sunt stabilite de Cantemir: legătura între românii de pretutindeni şi legătura românilor de pretutindeni cu pământul românesc. *Fără îndoială aceasta este una dintre cele mai mari idei ale trecutului nostru.*

Peste tot, ceea ce armonizează şi leagă la un loc materialul de fapte pe care îl mânuia, era lumina cu totul nouă pe care el o arunca uneori spre viitor. *În două domenii mai ales ea se manifestă. Până la el geografia era o înşirare de nume, căci nu este o singură operă în Europa în care să vedem viaţa întreagă a unui popor aşa cum este cazul cu* Descrierea Moldovei *a lui Cantemir. Aici se găseşte o prezentare a pământului, a organizaţiei administrative, a superstiţiilor populare, pe lângă scene, atinse oarecum în treacăt, de istorie. Acele superstiţii populare pe care Stolnicul Cantacuzino le credea necesare pentru istorie sunt pe larg tratate aici; acele legende pe care Neculce le punea în fruntea cronicii sale sunt intercalate aici. Dar şi în tehnica geografiei, d. G. Vâlsan a găsit, acum în urmă, contribuţii neaşteptate ale lui Cantemir, descoperind şi admirabila lui hartă a ţării moldoveneşti. Până acuma se credea că harta Moldovei a*

lui Dimitrie este alta; d-sa a găsit-o însă pe cea adevărată, care este mult superioară celor atribuite lui. E interesant pentru paralelismul nostru că şi Stolnicul Cantacuzino a făcut o hartă, a Ţării Româneşti, pe care o cunoaştem numai din scrierea unui italian Del Chiaro, autorul Istoriei revoluţiilor din Muntenia; *în timpul din urmă se începuse a se spune că nu este harta lui Cantacuzino, ci a lui Ivan sau Ierotei Comnenul, episcopul de Silistra, dar acum câteva luni de zile d. Dimănescu, consulul nostru din Statele Unite, a înfâţişat Academiei harta lui Cantacuzino pe care a găsit-o: e vrednică de toată atenţia. Dar ceea ce nu ar fi putut face Constantin Cantacuzino Stolnicul a făcut-o Dimitrie Cantemir, când, ca tovarăş chemat în Crimeea de ţarul Petru, a schiţat profiluri de munţi aşa cum le schiţează geografii în timpurile noastre.*

Nicolae IORGA,
Memorialişti şi eruditi, în Istoria literaturii româneşti. *Introducere sintetică. Editura Litera, Chişinău 1997, pag. 121-122.*

În Istoria imperiului otoman *Cantemir anunţă o lucrare despre Moldova, pe care o scrie încă din 1716, răspunzând unui îndemn venit de la colegii lui din Berlin. Ea e scrisă în latineşte sub titlul* Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae. *În limba sa el o numea:* Cartea hotărârii Moldovei *sau Geografia Moldovei, dar intenţia de a o traduce în româneşte nu ajunse să şi-o realizeze. Deşi în 1717 lucrarea era revizuită în prima redacţie, ea nu-i terminată, căci în cursul scrierii ei (precum se dovedeşte din multe mărturisiri ale autorului) se născu în mintea lui planul de a da nu numai o geografie, ci şi o istorie a ţării sale. Cu cât şi-a studiat mai mult poporul, cu cât l-a cunoscut mai bine, cu atât i s-a mărit şi entuziasmul şi iubirea pentru el. Astfel ştirile reci şi adesea dispreţuitoare despre români, din* Descriptio, *nu mai corespundeau convingerilor sale de mai târziu, şi el se întoarce la manuscrisul său, făcând unele rectificări. Dar îndreptările finale, schimbările ştirilor greşite, pe care le dăduse străinilor despre moldoveni, nu mai avu vreme să le facă. Şi scrierea aceasta se publică după moartea autorului în străinătate în traducere germană în* Magazin für die neue Histhorie und Geographie, *Hamburg, 1769, vol. III- IV şi a doua oară în 1771, fiind tradusă şi în ruseşte (1789) şi în greceşte (1819).*

Descrierea Moldovei *va rămâne pururea unul din cele mai preţioase izvoare pentru cunoaşterea vieţii politice şi sociale a moldovenilor din acel timp. Ea e înainte de toate o dovadă strălucită despre spiritul larg şi aptitudinile lui Cantemir ca om de ştiinţă. Acel spirit ştiinţific se vădeşte de altfel din cuvintele sale: „Sufletul odihnă nu poate afla, până nu găseşte adevărul, care îl cearcă oricât de departe şi oricât de cu trudă i-ar fi a-l nimeri“.*

Harta Moldovei în timpul lui Dimitrie Cantemir, reprodusă după
Dimitrie Cantemir: *Descrierea Moldovei,* traducere de G. Pascu, Bucureşti,
Editura Cartea Românească, 1923.

Lucrările înaintaşilor nu-l mulţumeau. La cronicarii ţării găseşte unele ştiri folositoare — uneori împrumută de la ei până şi titlurile capitolelor sale — dar găseşte, mai ales pentru vremile mai vechi, şi lacune multe, explicabile din „negrija strămoşilor, cărora le stătea la inimă să facă fapte bune mai degrabă decât să le scrie“. De asemenea era nemulţumit cu izvoarele străine. Mai ales îl supăra ignoranţa geografilor străini care în hărţile lor nu ştiau să delimiteze ţările vecine de cele româneşti şi săvârşeau greşeli grosolane, ca localizarea Chiliei şi Cetăţii Albe în Muntenia. De aceea el concepu planul unei descrieri a ţării sale, care avea să fie mai mult decât o simplă geografie fizică sau politică. Desigur că descrierea ţării cu fauna, munţii, oraşele şi râurile ei, pe care le desemnează şi într-o hartă, precum şi excursiile istorice care se ocupă şi de originea neamului său, sunt interesante, dar mai preţios e ceea ce ne spune despre instituţiunile, structura socială şi obiceiurile ţării, despre firea românului şi despre cultura lui. Ni se dă descrierea ceremoniilor de la curte şi de la întronare, a alaiurilor, obiceiurilor la confirmare şi mazilire; se vorbeşte despre boieri, judecăţi, negustori, ţărani, religie, cult, superstiţii, despre limbă, cultură şi literatură. „Putem spune cu mândrie“ că, atunci când Apusul nu dădea decât capitole răzleţe şi înşirări reci „...prinţul moldovean a dat cea dintâi lucrare în sensul epocii noastre, cuprinzând alături de descrierea fizică şi politică, tot ce se referă la viaţa poporului însuşi..., o întreagă enciclopedie, sub forma aceasta a unui studiu de geografie“ (N. Iorga).

Sextil PUŞCARIU,
Dimitrie Cantemir*, în* Istoria literaturii române. *Epoca veche. Editura Eminescu, Bucureşti, 1977, pag. 146-147.*

D. Cantemir [...] e un erudit de faimă europeană, voievod moldovean, academician berlinez, prinţ moscovit, un Lorenzo de Medici al nostru. Autor între altele al unei Istorii a imperiului otoman *scrisă latineşte, care i-a făcut renumele în Occident, întrucât ne interesează prin* Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu lumea sau Giudeţul sufletului cu trupul, *compunere şcolărească, şi prin mai matura* Istorie ieroglifică. Divanul, *cu pesimismul lui biblic, e de o uimitoare asemănare cu dialogurile de mai târziu ale lui Leopardi. [...] Opera literară viabilă a lui Cantemir este* Istoria ieroglifică, *adevărat* Roman de Renard *românesc, asupra tâlcului politic al căruia, destul de străveziu, s-a insistat cu exces.*

George CĂLINESCU,
Dimitrie Cantemir, *în* Istoria literaturii române, *Compendiu. Editura Litera, Chişinău 1997, pag. 31-32.*

Prin scrisul lui, Cantemir a adus neamului o glorie mai mare şi mai durabilă decât aceea a armelor: conştiinţa europeană românească. Scriind cu predilecţie în latineşte — limba universală de comunicare a savanţilor —, s-a adresat tuturor oamenilor de ştiinţă din vremea lui. Membru al Academiei din Berlin, organizator al Academiei ruseşti, Cantemir este primul român tradus şi citit în Europa.

Pompiliu CONSTANTINESCU,
în Scrieri, *vol. II, Editura pentru literatură, Bucureşti, 1967, pag. 11-13.*

Încă din 1714 Dimitrie Cantemir fusese ales membru al Academiei din Berlin şi la îndemnul membrilor acestei adunări de învăţaţi s-a apucat să scrie cartea, al cărei titlu complet este: Descriptio antiqui et hodierni Status Moldaviae. *[...] Planul* Descrierii Moldovei, *surprinde prin lărgimea preocupărilor incluse în cadrul unei „descrieri". Nici una dintre geografiile vremii, în Europa, nici cea folosită de Dimitrie Cantemir,* Geografia universală, *a lui Philippe Cluvier, nici cea grecească a lui Meletic de Arta, fostul profesor al lui Cantemir la Academia din Constantinopol, nu sunt alcătuite pe un plan aşa larg; ele privesc numai ţara şi organizarea statului, dar nu şi obiceiurile stăpânirii, vorbesc de nobilime, clasa conducătoare, dar nu şi de popor. Singur istoricul şi geograful polon din veacul al XVI-lea, Martin Cromer, se apropie de concepţia descrierii unei ţări, aşa cum este înţeleasă în* Descrierea Moldovei.

În special atenţia dată poporului, descrierea obiceiurilor de la nunţi şi înmormântări, enumerarea tuturor figurilor fabuloase din tradiţia populară (paparudele, drăgaica, zânele şi zburătorii), jocurile şi ceremoniile (ţurca şi căluşarii, descântecele), legendele locale, de pildă a Ceahlăului şi altele, formează originalitatea acestei scrieri. Atenţia deosebită dată vieţii populare în cadrul descrierii ţării este dovada nu numai a unei concepţii largi, din punct de vedere ştiinţific, dar şi a unei atitudini progresiste a scriitorului, faţă de problemele sociale şi politice. A introduce viaţa poporului într-o carte de ştiinţă despre statul feudal, înseamnă un pas înainte în înţelegerea rosturilor statului în general.

Fiind scrisă în latineşte, Descrierea Moldovei *nu face parte nemijlocit din literatura română, dar prin subiectele tratate, prin locul pe care îl ocupă în creaţia culturală a lui Dimitrie Cantemir, prin ideile sociale se leagă de istoria literaturii noastre.*

Pentru istorici Descrierea Moldovei *este cea mai de preţ dintre lucrările lui Dimitrie Cantemir, fiind singura descriere a societăţii şi a statului feudal moldovenesc datorită unui român. Valoarea ei istorică este însă limitată la epoca lui Cantemir, adică la sfârşitul secolului al XVII-lea şi la începutul celui următor. În ce priveşte originile şi epoca din istoria struc-*

turii feudale a Moldovei, anterioara aceleia în care a trăit autorul, informaţiile lui sunt nesigure şi chiar deformate de ideile lui politice.

Principalele idei politice ale lui Dimitrie Cantemir erau lupta împotriva jugului otoman, precum şi lupta pentru formarea în Moldova a unui stat autoritar domnesc, care să înlocuiască formula statului nobilar. Aceste idei sunt cuprinse în tratatul încheiat la Luţk între Moldova şi Rusia, în 1711, care prevedea independenţa Moldovei şi stabilirea unui regim centralizat domnesc în această ţară, sub garanţia Rusiei. Descrierea Moldovei *formează o completare şi un comentariu ştiinţific al tratatului încheiat de Cantemir cu ţarul Petru I. Era necesar să se arate că, înainte de cotropirea turcească, Moldova era o ţară independentă, a cărei libertate a fost înăbuşită treptat prin călcarea tratatelor. Pe de altă parte, autorul* Descrierii *caută să dovedească existenţa unui regim centralizat domnesc datând de la întemeierea ţării şi care a fost răsturnat în chip abuziv de boierime. Se stabileau astfel temelii istorice, argumente trase din cunoaşterea trecutului, pentru ideile politice urmărite de Cantemir în activitatea lui ca domn. [...]*

Dar Descrierea Moldovei *este nu numai un preţios document, privitor la instituţiile feudale ale Moldovei, o mărturie a ideilor politice progresiste ale lui Dimitrie Cantemir, ci şi o carte scrisă frumos, care cuprinde poezia vechii Moldove, cu pădurile şi râurile ei, cu animalele crescute de ţăranii muncitori, cu vechile târguri şi cu obiceiurile oamenilor la întristare şi la bucurii. Fireşte, ea nu ascunde nedreptatea relaţiilor feudale, lăcomia turcilor şi a boierilor, exploatarea ţăranilor, nu înfăţişează o imagine idilică şi idealizată, dar este o carte scrisă cu dragoste pentru Moldova Veche. [...]*

Umanismul lui Cantemir nu formează o particularitate a unui om izolat, care a văzut multe ţări şi care a citit multe cărţi. Desigur că ideile lui sociale şi politice, ca şi cele despre civilizaţie întrec pe ale lui Miron Costin şi ale stolnicului Cantacuzino, dar ele derivă din acelaşi curent cultural, care formează şcoala umanistă românească. Şi Miron Costin, şi stolnicul încercaseră, mai rezervaţi, o reformă a limbii literare, folosind exemplul limbilor clasice, şi ei dezvăluiseră cititorilor marea taină a originilor romane ale poporului şi limbii române. Miron Costin tradusese şi scrisese versuri, încercase să descrie frumuseţile Moldovei, văzute de pe vârful Ceahlăului. Aşadar Dimitrie Cantemir are locul său în istoria culturii noastre şi nu în afara ei; el este un mare continuator şi nu un vârf de munte izolat de şirul munţilor din ţara noastră.

I. LĂZĂRESCU, I. LĂUDAT, Nestor CAMARIANO,
P. P. PANAITESCU, Ariadna CAMARIANO-CIORAN,
Al. PIRU, I. PERVAIN,
Dimitrie Cantemir, *în* Istoria literaturii române, *I, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1964, pag. 623-624, 625, 639.*

*Ca model pentru întocmirea scrierii sale, Cantemir pare a fi luat lucrările cronicarilor poloni St. Sarnicki (*Descriptio veteris et noval Poloniae, *Cracovia, 1585) şi Martin Cromer (*Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et respublica regni Poloniae, *Frankfurt, 1575), dar se va fi folosit şi de cărţile geografilor greci Hrisant Notaras şi Meletic de Arta, cunoscute înainte de publicare. Pentru diverse date el recurge la letopiseţul lui Grigore Ureche, la letopiseţul lui Miron Costin, la sinopsisul istoriilor ruseşti de la Kiev tipărit în 1674, la geografi şi istorici ca Ptolomeu, Strobo, Eutropiu, Ammian Marcelin, Nichita Choniates, Codin Curopalat, Dlugosz, S. Orzechovski, Piasecki, Bielski, Martin Creisius* (Turcogrecia), *Matei Pretorius* (Orbis Gothicus), *Oliva, 1688, Philippe Cluverius. Cantemir citise* De neamul moldovenilor *de Miron Costin şi probabil şi lucrările acestuia în limba polonă despre geografia şi istoria ţărilor române.*

Descriptio Moldaviae *se împarte în trei părţi. Prima parte este geografică, a doua politică, a treia tratează despre literatură, biserică, limbă şi şcoli. Desigur, informaţiile ştiinţifice nu mai prezintă azi interes, mai ales că autorul făcuse puţine cercetări directe, şi proiectează asupra trecutului observaţii valabile numai pentru vremea sa. Unele relaţiuni surprind prin naivitate, altele reprezintă, după opinia autorizată a istoricilor, mistificaţii. În prima categorie intră ştirea că în anume regiuni ale Moldovei roua se preface în unt, că într-un ţinut oile au cu o coastă mai mult decât în mod obişnuit. (M. Sadoveanu reia această credinţă în* Fraţii Jderi*), că într-o localitate porcii au copite ca ale cailor, în fine, că Baba de pe Ceahlău ar fi fost construită prin mijloace magice de preoţii unei vechi religii idolatre.*

În categoria plăsmuirilor intră uricul lui Ştefan cel Mare pentru Teodor Cantemir, numit căpitan de Tigheci cu dania a trei sate, tratatul cu capitulaţiile Moldovei încheiat de Bogdan al III-lea cu turcii şi scrisoarea patriarhului de Constantinopole către Vasile Lupu, privitoare la întoarcerea bisericii Moldovei sub supremaţia Patriarhiei Constantinopolitane.

Ideile politice şi sociale, prezente şi în celelalte opere, îşi găsesc aici expresia cea mai clară. Întâlnim lupta lui Dimitrie Cantemir pentru un stat domnesc centralizat şi împotriva anarhiei boiereşti, lupta pentru independenţa ţării faţă de turci prin alianţă cu Rusia.

Interesantă este comparaţia stării sociale din Moldova cu aceea din Rusia. În Moldova autorul distinge trei clase sociale, boierii, curtenii şi răzeşii, corespunzătoare în Rusia cu neamurile boiereşti (boiarski rod), cu dvorenii şi odnovorţii. Referitor la boierii moldoveni, Cantemir manifestă o vădită ostilitate [...] .

Pentru ţărănime însă Cantemir are cuvinte de simpatie şi de milă [...].

Încercarea de fixare a unor note ale caracterului naţional din capitolul Despre obiceiurile moldovenilor *merită încă atenţia, deşi observaţiile sunt subiective, reduse la simple impresii. Printre calităţi se remarcă ospitalitatea şi veselia („inima lor nu e departe de gură"), printre defecte aroganţa, irascibilitatea, lipsa de moderaţie şi nestatornicia. Moldovenii din Ţara de Jos sunt mai deprinşi cu armele, cei din Ţara de Sus, mai paşnici şi mai credincioşi.*

Deosebit de interesante sunt datele despre dansuri, ceremoniile de la logodnă şi nuntă (se citează o oraţie care a circulat până foarte târziu în popor), riturile funebre, zeităţi mitologice (Lado, Mano, Zâna, Drâgaica, Stahia, Dracul în vale, Ursitele, Frumoasele, Sânzienele, Joimăriţele, Papaluga, Striga, Tricoliciul). Dintre speciile poeziei populare sunt amintite doina, bocetul (heoile, se citează două versuri din Viaţa lumii *de Miron Costin), colinda, descântecul.*

La sfârşitul cărţii se află o hartă desenată de Cantemir, prima hartă a Moldovei.

Alexandru PIRU,
Dimitrie Cantemir*, în* Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti 1977, pag. 299-301*.

Ciclul operelor cu caracter istoric şi ştiinţific, redactate în Rusia, cuprinde pentru început o scriere în limba latină, din 1714, Monarchiarum physica examinatio (Cercetare naturală a monarhiilor) — *o aplicare în domeniul istoriei politice a teoriei evoluţiei ciclice. Plecând de la o profeţie biblică, după care omenirea va fi stăpânită de patru monarhii universale succesive, Cantemir prevesteşte ţarului Petru I că va întemeia a patra monarhie. Prima etapă a ascensiunii acestei împărăţii o va reprezenta zdrobirea puterii otomane şi eliberarea popoarelor creştine subjugate. Una din scrierile de mare răsunet ale lui Cantemir* Descriptio Moldaviae (Descrierea Moldovei)*, operă vastă şi de meticuloasă elaborare, redactată definitiv între 1714-1716, ilustrează un alt aspect al creaţiei enciclopedice a autorului. Prima parte a lucrării, consacrată geografiei fizice se ocupă de ţinuturile şi târgurile Moldovei şi conţine o introducere referitoare la vechii locuitori, la originea romană a poporului român. Partea a doua, mai amplă, cu caracter politic, având ca subiect orânduirea de stat, descrie ceremonialul de alegere şi înscăunare, de scoatere din domnie, relatează despre obiceiurile curţii domneşti, despre dregătorii şi ranguri boiereşti, despre legile ţării şi divanurile de judecată ca şi despre veniturile Moldovei. Partea a treia, cu referiri la religie şi la şcoală, atinge direct*

problema latinităţii poporului, analizată pe baza limbii române, pe care autorul o compară cu cea latină şi italiană, indicând şi unii termeni pe care îi crede de origine dacică. Descrierea Modovei e*ste în acelaşi timp o operă ce aparţine şi literaturii prin pasajele cu caracter fabulos şi prin numeroasele sale reflecţii.*

Algeria SIMOTA,
Dimitrie Cantemir, în *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900, Editura Academiei Române, Bucureşti 1979, pag. 152.*

N. Iorga spunea despre Descrierea Moldovei *că e neaşteptată, altfel decât scrierile contemporane ei. Le depăşeşte fără a le nega sau ignora: ea le inglobează de fapt pe toate, într-o sinteză precoce şi clarvăzătoare, ca şi cum gândirea şi scrisul românesc, înainte chiar de a-şi fi enunţat şi maturizat toate temele de meditaţie, ar fi dobândit dintr-o dată o miraculoasă conştiinţă de sine, o facultate aperceptivă şi sintetică premergând cu mult evoluţia al cărei termen final şi târziu trebuia să fie.*

Aprecierile posterităţii asupra acestui opuscul clar, dens şi precis, s-au întemeiat tocmai pe prodigioasa lui valoare de diferenţiere. În mijlocul unei literaturi a faptelor, apărea o carte de idei. În locul succesiunii cronologice, ca singur principiu ordonator, era instaurată logica schemelor, construcţiilor şi sistemelor coerente. Fatalismul descurajant, ca stare de spirit, şi superstiţia teologică, ca explicaţie universală, erau dislocate de afirmarea unor cauzalităţi istorice şi combătute printr-o senină încredere în cursul legic al evenimentelor. Carte solară, echilibrată, armonioasă, Descrierea Moldovei *reprezintă o vârstă spirituală evoluată aproape prin salt şi devenită astfel modernă.*

Dar modernitatea e o valoare de selecţie şi coincidenţă, alterabilă deci o dată cu modificarea împrejurărilor care au putut-o promova.

A doua motivaţie a marelui prestigiu de care se bucură cartea lui Cantemir a fost aflată în inestimabilul ei aport informativ. Istoricii văd în această operă o sursă documentară unică pentru stadiul social, naţional, moral descris în ea. Interesul de ramură, specializat şi delimitat, oricât de important, e totuşi prea restrâns pentru a dobândi investitura unei preţuiri atât de durabile cum e cea a Descrierii. *Circumscrisă la ipostaza de document,* Descrierea Moldovei *nu s-ar deosebi cu nimic de indiferent ce act de arhivă, epuizat prin chiar consemnarea şi valorificarea datelor pe care le conţine.*

În fine, meritele Descrierii Moldovei, *această „primă lucrare ştiinţifică românească”, au fost distinse în valorile de pionierat pe care ea le afirmă pentru numeroase ştiinţe cu metodologiile lor specifice. Geografia, ştiinţele*

naturii, arheologia, folcloristica şi etnografia, lingvistica comparată, dialectologia, stilistica au văzut aici, dacă nu actul lor de întemeiere, cel puţin tentative precursoare, uneori prioritare chiar pe plan european.

Performanţa este într-adevăr spectaculoasă şi măgulitoare, dar să nu uităm că ea nu reprezintă totul într-un domeniu, cum e cel ştiinţific, unde valoarea, odată descoperită, se vede mereu depăşită de ceea ce îi succede.

Modernitatea, bogăţia informativă, pionieratul ştiinţific sunt însuşirile care dau preţ Descrierii Moldovei, *fără a putea totuşi să explice deplin rezistenţa cărţii, prezenţa ei durabilă, fertilă şi incitantă, ale cărei ecouri se pot afla în aproape toate direcţiile majore ale culturii româneşti. O lectură nouă se cuvine să urmărească şi să sublinieze tocmai aceste structuri dominante care au stimulat meditaţia ulterioară, făcând din* Descrierea Moldovei *un punct constant de referinţă, o valoare permanentă a patrimoniului naţional. [...]*

Descrierea Moldovei *e o hartă a spiritualităţii româneşti pe care au fost trasate în alb, adânc incizate, contururile unor idei-matcă. Desenul e exact şi sigur. Totuşi lipseşte culoarea, afectivitatea, participarea. Succesorii vor umple aceste spaţii, încă neutre, cu o pastă policromă abundentă, marcată de amprenta bogată a personalităţii lor, ceea ce va face din viziunile lor imagini acaparante, modelatoare pentru ştiinţa colectivă.*

Cantemir e însă impersonal: are impersonalitatea adevărului pur. Aici stă paradoxul atitudinii sale, de aici derivă toate avantajele şi toate scăderile viziunii lui. Descriindu-şi ţara, principele se descrie pe sine şi pe ai săi, face operă de autocunoaştere, dar, în mod excepţional, absolvit parcă de subiectivismul pe care o asemenea analiză l-ar presupune. Aceasta îi asigură o perfectă adecvare la obiect şi în acelaşi timp detaşarea de el. Răsfrângerea desăvârşită, distantă însă, rece, neutră. Reprezentarea incumbă cel mai mare coeficient de precizie şi cel mai înalt grad de absenţă.

Momentul e unic în istoria gândirii româneşti şi izolat chiar în destinul creaţiei lui Cantemir. Vom încerca să-l încercuim, pentru a înţelege, pe cât posibil, conjunctura de excepţie în care a fost creată Descrierea Moldovei.

Cantemir, atât de atras de imboduri diverse, de neunificat parcă dintr-o perspectivă actuală, e un tipic reprezentant al vremurilor sale şi deci inteligibil din unghiul de vedere implicat contemporaneităţii lui. Fiu de domn, e despărţit timpuriu, încă neformat, de familie şe de ţară, şi trimis ca ostatec la Istambul. Copil şi adolescent, se lasă condus de ambiţiile binefăcătoare ale unui părinte care intuise extraordinarele resurse ale fiului său şi le cultiva ca pe o compensaţie a propriei inferiorităţi. Dimitrie

foloseşte tot timpul spre a se instrui. Studiază intens, întreţine convorbiri savante şi prietenii profitabile cu cele mai luminoase cercuri ale Constantinopolului internaţional, e pasionat de nou şi de necunoscut, are curiozităţi de cercetător şi colecţionar. Adună în palatele sale vestigii ale artei antice plătindu-le cu bani grei, e singurul om al vremii care ajunge la documentele secrete ale seraiului, unde pune să se copieze portretele tainice ale sultanilor, învaţă logică, filozofie, istorie, geografie, teologie, muzică, e un bun desenator şi un bun executant, compune arii şi manuale, construieşte instrumente, predă lecţii unor elevi deveniţi la rândul lor iluştri, are o conversaţie sclipitoare în mai multe limbi, e un om fermecător, distins şi agreat care câştigă pretutindeni simpatii într-o lume unde doar banul, care lui îi lipsea, avea uşi deschise.

Pe de altă parte însă, omul se risipeşte într-o complicată reţea de intrigi politice, cheltuind tot atâta talent şi efort, dar dovedind mai puţină probitate, dealtfel în perfect acord cu spiritul timpurilor. E insidios şi abil, calomniază şi pârăşte, întreţine o reţea personală de spionaj, îşi pierde adversarii şi e pierdut de ei, cade şi se înalţă până la a obţine o domnie efemeră de câteva luni.

Putem fi uimiţi de această continuă ruptură aparentă a personalităţii sale. Există însă o explicaţie directă şi simplă, prin fapte şi prin vremuri. Cantemir nu putea fi altceva decât domn. *Moştenitor prezumtiv al tronului, el e ales, la nici douăzeci de ani, voievod de către boierii care-l preţuiau mai mult decât pe ştersul Antioh. Candidatura nu e însă acceptată de turci, care îl preferă pe docilul frate mai vârstnic. Domn nerecunoscut, capuchehaie a voievodalului frate, Cantemir se bucură timp de decenii la Istambul de statutul unui* fost *şi posibil* viitor *domn, integrându-se unei numeroase categorii de postulanţi, pe care Poarta îi întreţinea, cu pensii şi onoruri, pentru a face din ei nişte concurenţi direcţi în licitarea tronului Moldovei. Cine cunoaşte analele epocii, toată acea istorie care premerge şi succede anilor de domnie, singurii consemnaţi în cronicile oficiale, poate vedea de câte ori a fost repetat acest destin de pribegie, solicitare şi aventură perpetuă. Cantemir nu era un izolat şi avea exact mentalitatea categoriei din care făcea parte. Îl caracteriza neaşezarea, lipsa unui sentiment constructiv de solidaritate cu o situaţie stabilă, cu o ambianţă şi un mod de viaţă neschimbat. El e un aventurier de un rang superior, care îşi consolidează sau reclădeşte în fiecare clipă destinul. Fără mijloace de trai potrivite situaţiei sale, exclus deci de la o conştiinţă de castă nobiliară, sigură pe feudele şi tradiţiile sale, Cantemir e de fapt un* de-clasat, *care înlocuieşte voit şi obstinat o mentalitate de neam, refuzată lui, cu o mentalitate individuală şi individualistă, sprijinită exclusiv pe criteriul meritu-*

lui personal şi pe mirajul suveranităţii. Acest fiu de răzeşi fălcieni acuză poate cea mai impozantă psihologie voievodală din întreaga istorie românească, tocmai pentru că şi-o acapara ca pe singura esenţă accesibilă lui. Domnia era treapta care-i asigura o situaţie pe măsura personalităţii sale de excepţie, scoţându-l dintr-un provizorat umilitor şi subaltern. Programul său politic are la început tocmai această sursă individualistă: el vrea să-şi salveze eul din jocul întâmplării. Dintr-o asemenea perspectivă, dezvoltarea multilaterală a spiritului şi geniala înscenare politică sunt perfect conciliabile.

Trebuie să distingem însă nuanţele înnobilatoare pe care le împrumută Cantemir unui destin integrat epocii. Cu o conştiinţă nemăsurată a propriei valori, el are o neştirbită demnitate şi un susţinut orgoliu din care deduce o atitudine antiotomană consecventă.

Omul se comportă ca un spirit universal. *El nu se simte legat de un loc şi de o colectivitate anume, ci îşi caută doar spaţiul cel mai prielnic desfăşurării personalităţii. Vizează tot timpul nu scaunul Moldovei, cum s-ar crede, ci pe cel al Munteniei, mai bogată şi mai prestigioasă, unde programul său cezaric ar fi găsit resurse mai vaste de manifestare. Domn, Cantemir îşi aplică neîntârziat proiectele ideologice, de suveran luminat: proclamă înfrăţirea tagmelor în jurul tronului, iniţiază reforme fiscale în favoarea păturilor sărăcite, reia mânăstirile închinate şi ţiganii domneşti, schimbă colaboratorii tradiţionali ai curţii, înlocuindu-i cu un guvernământ tânăr şi inteligent, ataşat lui. Transpare aici graba de a traduce teoreticul în praxis, specifică gânditorului, care verifică principii, ignorând prudenţa şi cunoaşterea adevărată a conjuncturii. Chiar ideea de a rupe contactele cu turcii, întorcându-se spre Imperiul rus într-o etapă încă necoaptă pentru o asemenea schimbare de orientări, îl indică pe experimentatorul fragil nehârşit cu viaţa adevărată. Cantemir e tot timpul purtat de mari programe personale şi de mari iluzii, pe care realitatea nu oboseşte a i le ruina, în timp ce el însuşi nu oboseşte să reia de fiecare dată totul de la capăt.*

Detronat şi exilat, va continua să aplice, în mic, principiile statului centralizat şi ale cârmuirii autoritare: are pretenţia să conducă strâns cele câteva mii de refugiaţi care îl însoţiseră în surghiunul său, judecă şi instituie legi, pedepseşte şi răsplăteşte, e dur şi inclement cu supuşii lui, provocându-le nemulţumirea şi depărtarea, într-un cuvânt vrea să creeze un stat în stat. În această fază în care el se instaurează ca domnitor al unui principat inexistent, realizând fie şi numai fictiv condiţia voievodală căreia i se dedică neprecupeţit, Cantemir se stabilizează de fapt pentru totdeauna într-o atitudine în fine asumată. Această modificare esenţială va avea repercusiuni şi în atitudinea lui faţă de scris.

Forma gândirii lui ştiinţifice şi literare fusese determinată până atunci de aceeaşi conştiinţă a neintegrării sau, mai degrabă, a participării simultane la mai multe sfere de cultură. În Orient, intervine în discuţiile teologice, aducând argumentele ştiinţelor şi raţionalismului apusean. Face chiar extrase şi compendii din operele filozofilor europeni, pe care le studiază cu intenţia expresă de a le populariza într-un mediu, dacă nu ostil, cel puţin străin şi indiferent. Dimpotrivă, în Europa, adresându-se deci Occidentului, se înfăţişează în postura unui emisar al culturilor Răsăritului. El îşi rezervă rolul unui intermediar, transmiţător de informaţii, la nivelul unor sinteze geniale, desigur, dar cu sentimentul secret al absenţei controlului, al detaşării de obiectul expunerii şi de subiectul căruia i se adresează. Opera lui persupune mereu un public străin, care trebuie învăţat, orientat, îndoctrinat. El reprezintă factorul de tranziţie între lumi care nu se cunosc şi nu comunică, dar a căror deplină înţelegere el pare că o deţine pe rând.

Moldova *din* Descrierea *lui e şi ea la început un astfel de obiect al curiozităţii cunoscătoare, avidă de pitoresc şi spectaculos. Să nu uităm că ideea de a scrie o istorie şi o geografie a ţării sale îi fusese sugerată, comandată chiar, şi nu pornită din iniţiativă proprie. El i se dedică cu aceeaşi largă disponibilitate şi universală competenţă cu care, într-o tinereţe nu prea depărtată, făcea exerciţii de retorică dogmatică pe teme oferite de mentorul său Ieremia Cacavela, preţuind mai mult performanţa spiritului, mai puţin îndemnul inimii. De aceea, nu trebuie ignorat aspectul atrăgător al scrierii, tendinţa mereu urmărită, alături de altele, de a crea o operă frumoasă şi plăcută, fastuoasă şi captivantă, care, întreţinând unui public neavizat aplecarea spre instrucţie, i-o şi stimula prin dulceaţa esteticului.* Moldova *fusese iniţial doar un subiect de dizertaţie savantă şi de stilizare artistică, cu tot ceea ce o astfel de atitudine presupune ca detaşare superioară. Dar, primindu-şi tema numai ca subiect de meditaţie, Cantemir o descoperă treptat ca obiect al unui afect. El se leagă treptat de faptele pe care le surprinde sau le trezeşte din memoria sa sentimentală, umbrită până atunci de urmărirea unor ambiţii imperioase. „Omul universal" află acum despre sine însuşi că aparţine unui loc şi unui neam anume, care îl acaparează dincolo de voinţa lui răzbunătoare şi de impersonalele principii teoretice.*

Ne aflăm în faţa întemeierii şi întăririi unui sentiment patriotic, sprijinit pe orgoliul naţional şi pe intima aderenţă la o colectivitate. Descrierea Moldovei *reprezintă tocmai momentul de catalizare a energiilor latente care exprimau această secretă şi atotstăpânitoare apartenenţă. Va urma un lung răstimp în care Cantemir se arată preocupat adânc de*

soarta poporului său, căruia îi dăruie pateticul şi fierbintele Hronic al vechimii. *Categoric opus ca tonalitate afectivă Descrierii, Hronicul merge până la apologie şi apoteoză.*

N. Iorga sugera în Istoria literaturii româneşti *în secolul al XVII-lea o ipoteză pe care trebuie s-o primim ca adevărată. Cantemir elaborase relativ repede* Descrierea *(între 1714--1716), dar întârzia s-o publice, deşi solicitările erau grabnice. Scriitorul începuse însă să se dezică nu de faptele exprimate, ci de atitudinea faţă de ele. El pregetă, intenţionând probabile modificări în spiritul ideilor care-i animau acum conştiinţa şi pe care el le expusese în chip superlativ în* Hronic. *Concepând* Descrierea *ca pe un preambul sintetic la vasta lucrare despre poporul român, Cantemir simţea ruptura afectivă dintre cele două părţi şi ezita să le facă publice înainte de a le aduce la unitate. Mai mult chiar,* Descrierea Moldovei, *formă exclusiv adresată unui public străin, trebuia transpusă în idiomul naţional, pentru a deveni în fine accesibilă adevăratului ei destinatar.*

Până la sfârşitul vieţii, pe Cantemir îl va preocupa ideea, nerealizată integral, de a traduce, rescriind de fapt în româneşte, operele sale fundamentale, oferindu-le singurului mediu unde audienţa putea fi eficace şi fructuoasă.

Dimitrie Cantemir se află în fruntea unui lung şir de spirite congenere, al căror destin el îl premerge şi îl exprimă, intens şi decis, pentru că le e model şi prototip. Momentele istorice şi oamenii care vor selecta gândirea şi opera voievodului, conţinându-le, vor reprezenta faze de sensibilitate a conştiinţei naţionale şi a meditaţiei integratoare asupra destinului cultural al naţiunii. Un asemenea moment, cu o conştiinţă exasperată prin ultragiu şi interdicţie, se va crea mai întâi în Transilvania. Sistematica investigaţie istorică, lingvistică, etnografică pe care o susţine Şcoala Ardeleană de-a lungul a o sută de ani, are ca model mărturisit şi urmat în primul rând opera lui Cantemir.

Moldova şi Muntenia îl redescoperă la un secol după moarte, atunci când se contura redobândirea autonomiei politice şi economice, şi se structurau bazele statului naţional modern. În 1825, Descrierea Moldovei *era publicată întâia oară în româneşte. Asachi cumpăra, în jurul anilor 1830, la Roma, manuscrise uitate de ale voievodului şi încerca să-i dezvolte sugestiile într-o fantastică mitologie naţională, dezechilibrată de fanatismul ideilor fixe şi de absenţa simţului estetic. Haşdeenii, distingând similitudini de soartă şi spirit cu agitatul destin al lui Cantemir, preiau acest cult şi îl ridică la rangul de simbol naţional. Eminescu îl citeşte şi se lasă fascinat de această faimoasă şi contradictorie personalitate. Academia începe, după 1870, să-i publice, într-o lungă serie de docte volume, totalitatea operei cunoscute la vremea aceea.*

Secolul nostru, mai tranşant în opinii, şi-l revendică pe Cantemir după sinuoase distanţări. N. Iorga îi judecă la început inconsecvenţele şi îi critică detaşarea, pentru a ajunge apoi la o înaltă preţuire entuziastă. Pentru Blaga, principele e „inorogul alb“ al gândirii româneşti, făptură stranie şi pură, de o genială claritate în previziuni, de o neînţeleasă totuşi reţinere în a persevera în intuiţii.

Tot acum se scriu câteva cercetări sintetice, serioase şi documentate asupra cărturarului, a cărui activitate e restituită integral circulaţiei de idei, opera lui figurând ca obiect de şcoală şi de studiu multilateral.

Dar cea mai decisă reluare a venit dintr-o direcţie neaşteptetă. Opera lui Sadoveanu, spirit aparent opus lui Cantemir, poate fi văzută ca o retopire a ideilor savantului, ca o plasmă care desfăşoară, în concret, concisa hieroglifă a meditaţiei cantemireşti. Aceasta e forma cea mai profundă de verificare a vitalităţii unei viziuni, aptă să îmbrace ciclic expresii noi.

Magdalena POPESCU,
Postfaţă, *în vol. Dimitrie Cantemir,* Descrierea Moldovei, *Editura Minerva, Bucureşti 1976, pag. 241-242, 270-277.*

Reprezentând cea „dintâi mare sinteză în cultura românească“[1]*, opera lui Dimitrie Cantemir devine* ipso facto *şi prima deschidere a acesteia spre universal. Modelată în retorta unei spiritualităţi specifice poporului nostru, aspiraţia renascentistă a principelui cărturar de a se împărtăşi din tot ceea ce mintea omenească a elaborat până atunci, proiectează creaţia sa — şi o dată cu ea umanismul românesc — în sfera valorilor de prestigiu european. Inexplicabil la prima vedere, faptul se luminează dintr-o dată, prin considerarea atentă a tuturor factorilor, care au favorizat o astfel de performanţă. Este vorba, în primul rând, de tradiţie. Înscriindu-se în prelungirea impulsului primit de Grigore Ureche, Miron Costin şi N. Costin, pe de altă parte, datorită înzestrării sale excepţionale şi spiritului nou de cercetare pe care îl inaugurează — şi avem aici a doua explicaţie a saltului produs — Cantemir ridică întreprinderea acestora la un nivel cvasiştiinţific, capabil să susţină confruntarea cu opere similare ale altor culturi, iar în anumite discipline devine deschizător de drumuri şi dincolo de hotarele ţării. În sfârşit însăşi decăderea economică, politică şi socială în care se află, la un moment dat, un stat, poate conduce, în mod dialectic, la o recuperare pe alt plan. Cantemir a fost, în acest sens, compensaţia pe care şi-a creat-o spriritualitatea românească în împrejurările deplorabile cunoscute din propriile-i opere. [...]*

[1] *Const. Ciopraga,* Personalitatea literaturii române*, Iaşi, Editura Junimea, 1973, p. 266.*

În acelaşi chip, complexitatea problematicii abordate şi contradicţiile interne ale unei opere impresionante nu se pot justifica decât prin cunoaşterea exactă a situaţiei politice, economice, culturale a Moldovei şi a contextului mai larg în care ea se încadra. Astfel, timpul lui Cantemir, situat la răscrucea dintre veacul al XVII-lea şi cel de al XVIII-lea, devine totodată şi timpul unor alte importante răscruci. Considerând faptele din perspectiva organizării politice, observăm că Europa îşi deplasează centrul de greutate de la măruntele stătuleţe feudale la statul unitar, creat de regimul „domniei absolute" al monarhilor. Concomitent cu definitivarea acestui proces, Principatele Române, aflate sub controlul Turciei, intră tot mai mult în atenţia, deloc dezinteresată, a Rusiei şi Austriei. Pe de altă parte, din punct de vedere filozofic, asistăm la înlocuirea înţelegerii teologice a lumii cu una ştiinţifică, elaborată de raţiune, pe temeiul examinării atente a fenomenelor naturii şi a descoperirii legilor care le guvernează.

În Ţările Române însă, ca şi în Ungaria şi Polonia dealtfel, datorită unei puternice clase boiereşti, feudalismul stă încă pe fundamente solide. Cu toate acestea, drept consecinţă a mutaţiilor pe care le-am semnalat în cadrul examinat şi care nu reflectă decât însăşi mişcarea dialectică a istoriei, fiorul primenirilor pătrunde şi aici, sub forma unor idei social-politice şi filozofice înainte, promovate de cărturarii noştri în frunte cu însuşi Cantemir. În consecinţă, Principatele Române vor deveni terenul de înfruntare al culturii slavone, refractară acum progresului, şi al celei occidentale care, chiar dacă se înfăţişa la începuturi în haine latine ori greceşti, era animată de alte tendinţe, mai apropiate de elanurile de a se manifesta ale spiritualităţii omului modern. În tot cazul, din această luptă de idei, tânăra noastră cultură nu avea decât de profitat. Opera cărturarului Cantemir va fi expresia ştiinţifică şi artistică a acestui timp de mari confruntări, după cum destinul principelui nu va putea fi socotit decât expresia lui politică. [...]

Scrisă la îndemnul Academiei din Berlin, ca şi Hronicul *de altfel*, Descrierea Moldovei *era menită să furnizeze învăţaţilor din Europa, informaţii despre ţara al cărei domn fusese nu demult. Prezen până acum, mai cu seamă sub forma unor note de călătorie, interesul manifestat de un popor faţă de altele mai îndepărtate, tinde să dobândească, datorită marilor prefaceri economice şi politice care au deschis o nouă etapă în istoria spiritului european, o formă organizată, sistematizată din perspectiva unor ştiinţe ca, istoria, geografia, cartografia. În acelşi timp, reversul pe care îl comportă un astfel de fenomen nu poate fi decât o puternică deşteptare a conştiinţelor naţionale. Fiecare popor îşi avea, sub acest aspect, propriile sale raţiuni de a se face cunoscut. Cărturarii români, ajungând la o înţelegere*

clară a originii ilustre a neamului nostru, sperau ca, prin popularizarea ei în lumea civilizată, să contribuie la eliberarea ţării de sub asuprirea turcească. Cartea lui Cantemir trebuie considerată ca un reflex al acestor multiple tendinţe.

Elaborată în aceeaşi perioadă cu Creşterea şi descreşterea Curţii Otomane *şi puţin înainte de a încheia prima versiune (redactată în latineşte) a* Hronicului…,Descrierea Moldovei *este structurată, ca şi acestea, de aceeaşi nervură ideatică şi elan patriotic. Drept urmare, având în vedere concepţia istorică vastă şi metoda critică utilizată în lucrarea dedicată măririi şi decăderii puterii otomane, era firesc ca, în momentul concretizării sugestiei prestigioasei instituţii germane, savantul să implice în viziunea sa numeroase coordonate spaţio-temporale ori elemente materiale şi spirituale, ce explică şi definesc fiinţa unui popor. În linii mari, planul lucrării va fi expus mai târziu de însuşi Cantemir, în* Hronic: *„Împinşi şi poftiţi fiind de la unii prieteni streini, şi mai cu deadins de la însoţirea noastră carea iaste Academia Ştiinţelor din Berolin, nu numai o dată sau de două ori, ci de multe ori îndemnaţi şi rugaţi fiind, pentru ca de începătura, neamul şi vechimea moldovenilor, măcar cât de pre scurt să-i înştiinţăm; aşijderea de lucrurile carile din vremile stăpânitorilor din descălecatul Ţării Moldovei, ceal vechiu, până la vremile noastre s-ar fi tâmplat, de starea şi pusul locului ei; de aşezământul aerului, bilşugul pământului, ocolitul hotarâlor, şi de altele carile spre folosul vieţii omeneşti caută; şi încă de obicealele, leagea, ţerămoniile politiceşti şi bisericeşti şi de alte carile spre orânduiala şi cinsteşia omenească stăruiesc, pre cât în putinţa slabei noastre ştiinţe va fi, să-i adeverim“. Ca mod de abordare a chestiunii, presupusele modele*[1] *ale* Descrierii Moldovei, Geografia veche şi nouă *de Meletie,* Introducere în geografie *de Hrisant Notara,* Descriptio veteris et novae Paloniae *de St. Sarnicki, ori* Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et respublica regni Poloniae *de Martin Cromer, nu par a se situa la nivelul operei lui Cantemir. Prin intuirea numărului mare de factori (de natură geografică, istorică, economică, politică, socială, etnografică, folclorică, relgioasă, administrativă, militară etc.) ce colaborează la conturarea individualităţii unui popor, învăţatul nostru depăşeşte concepţia ce stă la temelia lucrărilor pomenite şi deschide drum reflecţiei asupra specificului nostru naţional.*

Potrivit exigenţelor noului spirit care se făcuse simţit în Europa, faptele trebuiau prezentate sub semnul adevărului, adică obiectiv: „dragostea ce avem pentru patria noastră ne îndeamnă pe de o parte să lăudăm neamul din care ne-am născut şi să înfăţişăm pe locuitorii ţării din care ne tra-

[1] Vezi, în acest sens P. P. Panaitescu, op. cit., p. 150—151.

gem, iar pe de altă parte, dragostea de adevăr ne împiedică, într-aceeaşi măsură, să lădăm ceea ce ar fi, după dreptate, de osândit". Conştiinţa că se conformează acestui deziderat este prezentă, sub diferite înfăţişări, de-a lungul întregii scrieri. Cel mai frecvent poate fi întâlnită sub forma reproşurilor la adresa înaintaşilor, care nu s-au ostenit să aştearnă în scris tot ceea ce ştiau despre strămoşii lor: „Nepăsarea strămoşilor noştri, cărora le stătea la inimă mai mult să săvârşească fapte de ispravă decât să descrie, este vinovată că noi nu putem spune nimic sigur despre cele dintâi vremuri ale neamului nostru". Altădată, în cazuri mai fericite, mărturiseşte satisfăcut că s-a informat „din izvoarele care ne stau la îndemână" şi citează din istoriografii consultanţi confruntându-i, iar, în lipsa documentelor scrise, nu uită mărturiile contemporanilor cercetează faptele de limbă sau iniţiază un fel de investigaţii arheologice: „pe râul Ciucur, lângă vărsarea acestuia în Prut, se văd ruinele unei cetăţi foarte vechi. N-am putut afla cine a zidit-o, cu toate cercetările pe care le-am făcut adeseori, cu băgare de seamă". În câteva rânduri, fapt ce scoate şi mai pregnant în relief ţinuta ştiinţifică a lui Cantemir, negăsind nimic privitor la o chestiune care-l interesează, el încearcă, totuşi, un nou procedeu de investigaţie, judecata prin analogie cu ceea ce cunoaşte la neamurile vecine: „Din pricina tăcerii istoricilor nu se ştie ce legi au fost în vremurile vechi în Dacia. După asemănarea obiceiurilor la alte noroade barbare, putem să credem că voia domnilor şi dreptul firesc au avut putere ca şi legile scise". Nu credem să forţăm nota afirmând că în atari strădanii se poate întrevedea germenul viitoarelor cercetări comparate.

În tot ceea ce întreprinde, Cantemir doreşte să se manifeste ca un om de ştiinţă, pătruns de însemnătatea redării nealterate a faptelor. De aici tonul autoritar ce nu admite replică, aerul detaşat faţă de cele relatate, respiraţia mai scurtă a frazelor, totul tinzând parcă spre a impune un stil sobru şi rece: „Moldova — scrie Cantemir — n-a avut aceleaşi hotare în toate vremurile, căci întinderea ei este când mai mare, când mai mică, după starea de înălţare sau de cădere a ţării". Ceea ce-l interesează pe autor, în cazul de faţă, nu este decât comunicarea nudă a unei constatări, în maniera manualelor şi tratatelor de geografie şi istorie. Convergenţa unor atari consideraţii, secondate de numeroase altele privind valoarea ştiinţifică a observaţiilor lui Cantemir, nu putea duce decât la afirmaţia lui P. P. Panaitescu, potrivit căreia, „Descrierea Moldovei e*ste cea dintâi scriere ştiinţifică a unui român".*

Paralel însă cu această atitudine voit neutră şi adeseori pe însuşi trunchiul ei, inserţia subiectivă se infiltrează aproape pe nesimţite, forţând faptele să se subordoneze ideilor, îmbrăcând relatarea cu o simpatie difuză

ce se transformă uneori într-o abia reţinută iubire de patrie, imprimând frazelor o mişcare amplă şi conferind stilului căldură şi culoare. Fără să dăuneze numaidecât adevărului — fapt evident în cazul descrierilor de natură, când îi conferă acestuia dimensiuni noi — prezenţa subiectivităţii[1] *(înţeleasă ca manifestare a sensibilităţii) aduce opera în matca literaturii: „Cel mai înalt dintre munţi este Ceahlăul, care, dacă ar fi intrat în basmele celor vechi, ar fi fost atât de vestiti ca şi Olimpul, Pindul sau Pelias. Este aşezat în părţile Neamţului, nu departe de izvorul Tazlăului, iar mijlocul lui e acoperit de zăpezi veşnice; pe vârful lui însă nu se găseşte pic de nea, fiindcă pare să fie deasupra norilor de zăpadă. Din vârful său, care se înalţă ca un turn, se prăvale un pârău foarte limpede, ce se năpusteşte cu mare larmă peste o statuie străveche, înaltă de cinci coţi, înfăţişând, de nu mă înşel, o bătrână cu douăzeci de mioare". Deschizându-se cu o afirmaţie care, la nivelul de atunci al ştiinţei, se considera exactă, fragmentul pare să înainteze pe făgaşul frazelor transcrise mai sus. Treptat însă la lumina aducerilor aminte, ce scapără într-o aglomerare de substantive legate de câteva epitete şi comparaţii, muntele se transfigurează, dobândind contururi mitice, altminteri spus, obligând ştiinţa să devină artă. „Descrierea Ceahlăului — scria Perpessicius — poate fi comparată descrierii ţării Ardealului la Bălcescu"*[2].

Fiind extrem de rare cazurile în care pot fi întâlnite în stare pură, cele două atitudini, ca şi structurile prin care se manifestă, coexistă, deplasându-şi mereu centrul de greutate de pe una pe cealaltă, fapt ce măreşte farmecul lucrării şi îi determină statutul de ştiinţifică şi literară.

În ciuda diversităţii fascinante a materialului utilizat de Cantemir, se poate spune că, mutatis mutandis, *modul de a-l expune rămâne în linii mari identic cu cel înfăţişat în exemplele de mai sus. Drept urmare, alături de notaţia aridă, dăm de observaţia purtătoare de virtuţi artistice şi invers. Fără să năzuim la o depistare şi catalogare a tuturor celor două tipuri pomenite, lucru, dealtfel, inutil, interesul cercetării noastre se îndreaptă, ghidat de o latentă sugestie a scrierii examinate, spre descoperirea centrelor ideatice care, prezidând dispunerea materialului de-a lungul cărţii, pot constitui tot atâtea perspective noi de structurare a lui. În felul acesta, cele trei părţi ale cărţii* (I Partea geografică, II Partea politică şi III De-

[1] În genere, înţelegerea subiectivităţii ca afirmare a unei ideologii proprii tinde spre subiectivism (când aceasta din urmă se află în dezacord cu istoria) şi se integrează în sfera obiectivităţii (specifică ştiinţelor sociale) când ea se înscrie în direcţia sensurilor istoriei. În ambele cazuri însă, apropierea de literatură este posibilă numai prin colaborarea sensibilităţii (n. n.).

[2] Perpessicius, op. cit., p. 302.

spre cele bisericeşti şi ale învăţăturii în Moldova) *cedează locul unor delimitări pe orizontală, revelatoare a însăşi structurii mentale a autorului. Prezente pe parcursul întregii scrieri, însă sub mereu alte înfăţişări, astfel de centre organizează, în final, altminteri materia, creând, prin acumulări succesive de notaţii aride şi literare, imagini de o netăgăduită forţă şi amploare, ce nu trădează decât arareori spiritul ştiinţific.*

[…] Dacă ideile politice ale lui Cantemir corespundeau, în fond, sensurilor evoluţiei istorice, fundamentarea lor pe experineţa unui trecut care arăta altminteri decât era înfăţişat, se înscrie printer contradicţiile concepţiei sale despre istorie. În realitate, Moldova nu a fost cu totul independentă în acele timpuri, domnul nu primea tronul ca moştenire, ci era întotdeauna ales dintre membrii familiei, puterea lui asupra supuşilor era înfrânată de sfatul boierilor, iar organizarea de atunci a Moldovei nu era identică cu cea de pe vremea cărturarului. Proiecţie a ideilor sale politice asupra trecutului, statul preconizat de Cantemir anticipa mai curând pe cel propus de filozofia luminilor. Creaţie a imaginaţiei, viziunea trecutului exemplar este departe de a avea proporţiile, bogăţia şI vigoarea pe care o etalează tabloul decăderii Moldovei. Respinsă de spiritul ştiinţific, o atare imagine ar putea fi acceptată numai de structurile literare, în măsură în care, ţinându-se seama de ansamblul lucrării, ea contribuie, prin jocul opoziţiilor, la consolidarea sentimentului patriotic sau amplifică satira la adresa unor aspecte ale contemporaneităţii celui care scrie.

În sfârşit, cel din urmă centru ideatic priveşte materialul etnopsihologic, etnografic şI folkloric, de natură lingvistică sau religioasă *etc., care, în intenţia autorului, era menit să întregească informaţia istorică şI geographică, prin schiţa unui profil spiritual al poporului nostru.*

Sumare dar dense, alternând luminile cu umbrele, cele câteva pagini „despre năravurile moldovenilor" constituie prima încercare de etnopsihologie la noi. Temperament echilibrat, Cantemir este de părere că trăsătura fundamentală a firii moldovenilor este dată tocmai de lipsa acestei însuşiri. Încă din capitolul dedicat divanului de judecată al domnului şI al boierilor, vorbind de dregătorii care îşI însuşesc „banii ţării" sau uneltesc împotriva cârmuitorului lor, autorul pomenea de „cugetul cel nestatornic al moldovenilor". Spre finalul celei de a II-a părţi a Descrierii Moldovei, *revenind la „firea lor cea nestatornică" va găsi prilejul să o argumenteze din perspective multiple. Moldovenii sînt viteji la începutul bătăliei şI „mai moi" pe urmă, „dacă le merge bine, sunt semeţi, dacă le merge rău, îşI pierd cumpătul", totul li se pare uşor „la întâia aruncătură de ochi", dar dacă îI se opune ceva, „se zăpăcesc şI nu ştiu ce să facă se căiesc pentru răul făcut, însă prea târziu, cu „cei învinşi se poartă când blânzi,*

când cruzi", „uită uşor duşmăniile", dar nici prietenia nu o ţin mult, sunt „cutezători, semeţi şI foarte puşi pe gâlceavă" însă „se linişteşc lesne şi se împacă iarăşI cu potrivnicul", sunt petrecăreţi, iubesc băutura, însă „nu-i sunt plecaţi peste măsură", „nu au obicei să facă petreceri în fiecare zi", însă când le fac durează până dimineaţa, iubesc viaţa, dar fiind fatalişti, şI-o dăruiesc cu uşurinţă.

În acest necurmat dezechilibru, există însă şI unele constante, care fără a-l nega deocamdată, tind să-l atenueze totuşi. Este vorba de „credinţa cea adevărată şI de ospeţie" care, în ciuda sărăciei oamenilor, a devenit proverbială. Demnă de menţionat este şi relevarea lipsei de religiozitate a acestora, în vreme ce observaţia că „nu sunt iubitori de învăţătură" şi „nu cunosc meşteşugurile cele frumoase" nu este concludentă, întrucât proverbelor care o ilustrează li se pot opune altele care dovedesc contrariul. De asemenea, cel care şI-a dat seama de „îndoitul jug care apasă pe umerii Moldovei" nu a sesizat virtuţile statorniciei şi răbdării locuitorilor locuitorilor ei şI nici simţul lor de justiţie. În felul acesta, sprijiniţi numai pe aceste date, la care ne permitem să adăugăm şI extraordinarul simţ al proporţiilor, ce emană din întreaga creaţie populară, ajungem la concluzia că măsura şI nu absenţa ei constituie trăsătura fundamentală a caracterului nostru. De aici provine şI acel „classicism de natureă structurală"[1], pe care cercetătorii specifităţii româneşti l-au scos, în repetate rânduri, în evidenţă.

Alături de preocupările etnopsihologice, Cantemir accordă o mare importanttţă elementului etnografic şI folkloric. Consemnarea lui conştientă şi atitudinea ştiinţifică (în limitele epocii) faţă de aceasta au făcut pe unii cercetători să-l considere pe principele moldovean drept unul dintre întemeietorii etnografiei[2]. Informaţiile pe care le oferă Descrierea Moldovei *se înscriu, în cea mai mare măsură, în sfera culturii spirituale şI numai o parte aparţin culturii materiale (păstoritul, albinăritul, cultivarea viţei de vie, aurăritul, extragerea sării etc.)*

Cât priveşte pe cele dintâI, consemnăm date referitoare la folclorul literar (legende: legenda Cheilor Bâcului, legenda oraşului IaşI, legenda Movilei Râbâi; tradiţii cu caracter legendar: relatarea despre Petru Rareş ca negustor de peşte sau cea despre Despot-Vodă care s-a prefăcut mort etc.; proverbe; o oraţie de nuntă şI textul unei paparude), folclorul muzical (numele instrumentelor ce intrau în alcătuirea orchestrelor de mu-

---

[1] *Const. Ciopraga, op. cit., pag. 31.*

[2] *Bobu Florescu, Florea,* Elemente etnografice în opera lui Dimitrie Cantemir Descriptio Moldaviae, *în* Studii şI cercetări de istoria artei, *an. 2, nr. 1-2, pag. 15-25.*

sică turcească sau românească), folclorul coregrafic (descrierea horei, a danţului şi a călușarilor), obiceiuri din ciclul vieţii omeneşti (ritualul de nuntă şi de înmormântare), obiceiuri calendaristice (drăgaica, turca) credinţe superstiţioase cu caracter mitologic (ursitoarele, zânele, tricolicii, miazănoapte, zburătorul, frumoasele) şi diverse practici magice (descântecul, farmecul)[1].

Nu pot fi trecute cu vederea, din pricina valorii lor ştiinţifice şi literare, relatările unor obiceiuri practicate în cercurile de sus ale societăţii. Cu câteva excepţii, toate aceste date privind „obiceiurile vechi şi noi la înscăunarea unui domn" sau a scoaterii lor din scaun nu fac decât să întregească, aşa cum am mai subliniat, imaginea decăderii Moldovei. Unele pagini de aici, cum sunt cele ce înfăţişează alaiul unui domn înscăunat sau al unui domn care pleacă la război ori la biserică pot sta prin pitorescul şi bogăţia detaliilor înregistrate, alături de cele mai izbutite pagini ale literaturii noastre de inspiraţie istorică. Dar fapt, din transmiterea unor informaţii ca acestea sau ca cele deja consemnate cu ocazia abordării chestiunii privind decăderea Moldovei vine toată valoarea ştiinţifică a cărţii: „ scrierea aceasta a cărţii: scrierea aceasta, remarcă P. P. Panaitescu, este o carte ce oglindeşte epoca autorului, ca atare este preţioasă pentru a studia Moldova din vremea lui".[2]

După cum s-a putut observa, constantele ideatice în jurul cărora s-a inchegat Descrierea Moldovei, *au permis o regrupare a materiei din tot atâtea unghiuri, prilejuind relevarea ponderei şi funcţiei fiecăreia în ansamblul operei. Centrul de greutate al unei atât de mari diversităţi de conţinut nu poate fi decât stăruitoarea idee a stării jalnice în care se afla Moldova. Aproape nu există capitol care, direct sau indirect, prin notaţii realiste sau prin plăsmuiri ale imaginaţiei, printr-un simplu amănunt sau prin fragmente întregi, să nu poată fi racordat la această dominantă. Celelalte constante ideatice, frumuseţea şi bogăţia pământului moldovenesc, cea a trecutului exemplar ori până şi elementul etnografic (compararea unor obiceiuri vechi cu cele noi) nu fac decât să o pună şi mai puternic în lumină, dar să şi justifice totdeodată, în alt sens decât trecutul exemplar, necesitatea unor primeniri viitoare. În felul acesta, imaginea decăderii Moldovei dobândeşte, prin dimensiunile ei, mulţimea detaliilor şi sobrietatea expresiei o monumentalitate sumbră. Faptul trebuie numaidecât corelat cu intenţia autorului de a impresiona pe cititorii*

---

[1] *A se vedea, în acest sens, Adrian Fochi,* D. Cantemir, etnograf şi folclorist, *în* Revista de etnografie şi folclor, *1964, nr. 1, pag. 84-85.*

[2] *P. P. Panaitescu. Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera. Editura Academiei Române. Bucureşti, 1958.)*

străini şi de a crea astfel un curent de simpatie pentru ţara sa, care ar fi putut să se transforme într-un ajutor mai substanţial, necesar eliberării ei de sub dominaţia turcă.

În acelaşi timp, privind lucrurile la modul strict ştiinţific şi estetic se poate constata, în primul caz, că prin fuziunea întregului material pe care se reazemă cele patru constante, obţinem o imagine complexă şi multilaterală a individualităţii unui popor, iar, în cel de-al doilea, că dobândim un tot închegat, născut prin unificarea unor elemente eterogene. Cu acest prilej, afirmaţia de la care am pornit, referitoare la statutul ştiinţific şi literar al Descrierii Moldovei, *s-a confirmat încă o dată. [...]*

Dacă personalitatea lui Cantemir a fascinat nume ilustre ale literaturii noastre ca Hasdeu, Eminescu, Iorga sau Blaga, ecourile Descrierii Moldovei, *excluzând informaţiile pe care le furnizează istoricului, etnografului ori altor oameni de ştiinţă despre epoca sa, nu pot fi detectate în cultura şi literatura noastră decât în linii mari. Astfel, sub aspect etnografic, lucrarea examinată deschide seria cercetărilor consacrate specificului nostru naţional, iar din punct de vedere literar nu face decât să schiţeze cele două nuclee fecunde în jurul cărora se va dezvolta o bună parte a literaturii noastre de inspiraţie istorică sau cu un pronunţat caracter de satiră socială. Este vorba de cele două antiteze, cea care opune bogăţiei şi frumuseţii pământului o situaţie economică, politică şi socială deplorabilă şi cealaltă care pune faţă în faţă trecutul exemplar şi prezentul decăzut. A. Russo, Odobescu, Hasdeu, Eminescu ori Sadoveanu sunt numai câţiva din scriitorii care au preluat direct sau indirect astfel de sugestii, dar le-au dezvoltat la modul propriei lor personalităţi.*

Considerată din această perspectivă, Descrierea Moldovei *nu va înceta să rămână mereu o permanenţă.*

Leonida MANIU,
Prefaţă, *în vol.* Dimitrie Cantemir. *Descrierea Moldovei, Bpt, Editura Minerva. Bucureşti 1981, p. V-VII, XV-XIX, XXVI-XXX.*

Dimitrie Cantemir a aparţinut acelui veac de început în aventura formării conştiinţei moderne. Prin urmare morfologia spiritului cantemirian concentrează formele simbolice prin care el a înţeles lumea, a transmis contemporanilor şi posterităţii un mesaj despre înfăţişările ei. Aceste forme — în fapt zonele cunoaşterii pe care le-a abordat — i-au permis lui Cantemir să se implanteze cu propriu spirit în lumea veacului său graţie unor metodologii diversificate pentru fiecare domeniu de care s-a ocupat, al artei ori al ştiinţei. Dacă ne raportăm la aceste metodologii, încercând

să extragem fundamentele unităţii lor subtextuale, atunci o astfel de critică a raţiunii aplicată fiecărui domeniu devine, prin lectura unitară a universului cantemirian, o critică a culturii al cărei ultim resort ar fi dezvăluirea însăşi a conştiinţei actoriale. Plecând de asemenea de la metodologia ştiinţelor şi artelor în viziunea (sau versiunea) lui Cantemir, se poate reconstitui, prin confruntare cu alte demersuri de epocă, o teorie generală a formelor de expresie ale culturii române, adică morfologia ei în acel moment de început al epocii moderne româneşti care ne-a creat, peste trei veacuri, pe noi înşine.

Dimitrie Cantemir a procedat concentric în privinţa atingerii unui anumit standard al cunoaşterii. Nu se poate vorbi, în acest sens, decât în linii mari de o progresie temporală de la simplu la compus, de la unitatea unui domeniu abordat la unitatea personalităţii creatoare. Ceea ce ni se pare cert este faptul că umanismul de tip bizantin i-a oferit în această privinţă cel mai larg cadru de acţiune, educaţia raţionalistă cea mai sigură metodă de pertinenţă în structurile cognoscibilului, iar rezultanta vizibilă cu ochiul liber până astăzi a fost enciclopedismul său aplicat la relaţia Orient—Occident. Putem considera toate aceste chestiuni ca fiind tranşate şi unanim recunoscute în urma celor aproape trei veacuri de cercetare a întreprinderii cantemiriene. Ceea ce ne interesează acum, în pragul încheierii mileniului doi, este în ce măsură demersul lui, situat mai la începuturile culturii româneşti, ne aparţine încă şi merită să fie comunicat viitorului ca parte integrantă a spiritualităţii acestui popor. Ne interesează prin urmare, în primul rând, o critică a raţiunii cantemiriene în sens kantian, adică stabilirea unităţii metodologice a demersului său întreprins în diversele sfere ale cunoaşterii. Zona cea mai îndepărtată în timp la care a apelat Cantemir a fost aceea a magiei şi miturilor, cunoscute fie pe cale livrească, fie prin anchete personale (pe care azi le numim etnografice), adică prin integrarea a ceea ce folclorul şi obieceiurile mai păstrau (şi putea fi detectat) din acest strat de profunzime al cunoaşterii omeneşti. Concluziile pe care le-a desprins pe baza acestei duble investigări au fost de natură să-l convingă că atât lumea Orientului cât şi cea a Occidentului au înglobat în structura culturii lor din veacul al XVII-lea acest strat al cunoaşterii magice şi mitologice. Şi dacă există, evident, din acest punct de vedere, frontiere care le separă (Cantemir considera de pildă că magia literală şi a cifrelor e mai ales un dat al culturii orientale contemporane lui şi mult mai puţin al celei occidentale), există şi un fundament comun care le apropie: cel pe care l-a concentrat Biblia*, baza religiilor*

islamică şi creştină. Această bază a oferit repere culturale asemănătoare de pildă pentru evoluţia limbilor, idee pe care Cantemir a folosit-o din plin în formularea propriei sale teorii asupra evoluţiei acestora. În ce priveşte problema miturilor, autorul e convins că ele separă net Orientul de Europa şi că, din acest punct de vedere, teritoriul vechii Dacii, locuit în vremea sa de români (şi accentul cade în mod firesc asupra Moldovei unde cunoştea mai bine situaţia), aparţine fără putinţă de tăgadă Europei. Explicaţia pe care a găsit-o pentru această stare de lucruri a fost aceea că, în timp ce Dacia era parte, ca şi Europa occidentală, a Imperiului Roman şi apoi a zonei de influenţă bizantine, stepele Asiei n-au intrat niciodată pe deplin sub controlul romanităţii, au rămas în afara unei influenţe culturale sistematice, traductibilă prin noţiunea de romanizare. Concluziile care s-au impus cu necesitate spiritului cantemirian, numai dacă privim această formă simbolică a culturii sale rezumată la cunoaşterea magico-mitică, l-au dus în mai multe direcţii: teoria limbilor, exegeza religiilor, istorie. În ce priveşte teoria limbilor Cantemir a folosit — ca şi în cazul mitologiei şi magiei — comparatismul, fără îndoială cea mai solidă dintre metodele sale de lucru. A ajuns astfel la concluzia că poporul de pe teritoriul fostei Dacii vorbeşte aceeaşi limbă cu alte popoare europene, o limbă de origine romanică, fapt ce verifică ideea apartenenţei sale la Occident. Referirile autorului la alte familii de limbi, egale cu limbile romanice prin expresivitate şi potenţial creator, atestă credinţa sa în şansa teoretic egală a fiecărei limbi de a afirma o mare cultură. El încearcă în concluzie folosind modelele înaintaşilor (Homer şi Cicero sunt cele mai pregnante) să facă proba puterii limbii române de a-şi afirma potenţialul creator. Această cale l-a dus spre literatură. Baza religioasă de construcţie a teoriei unitare a limbilor (ideea originii lor în Turnul Babel) afirmă, în ordinea conştiinţei, un moment premergător aceluia al înţelegerii deosebirilor profunde dintre Orient şi Occident în probleme propriu-zise religioase. O teorie cantemiriană a religiilor atestă primul mare moment al înţelegerii urmărilor produse în cultura română din cauza divergenţelor dintre cele două blocuri spirituale. Ar fi greşit să considerăm că el identifică în toate punctele aceste divergenţe ca fiind acelea dintre islamism şi creştinism. Pe de o parte autorul a înţeles că marea suprafaţă geografică pe care o acoperă fiecare din aceste religii a avut ca urmare imposibilitatea de a fi ţinute sub un control centralizat, ceea ce a permis diversificarea lor internă. În acest punct Cantemir afirmă nu numai principalele divergenţe interne ale islamului (şiiţi/sunniţi) şi

creştinismului (ortodocşi/catolici), ci şi pulverizarea în secte mai mult sau mai puţin marginale a fiecăreia dintre ele. Pe de altă parte el a înţeles că şi „boomul“ iniţial reprezentat în ambele religii de folosirea Bibliei *s-a concretizat prin tentative diferite: în timp ce islamismul a încercat să armonizeze atât de diversele credinţe ale Orientului oferind, pe baza Bibliei, o nouă sinteză textuală —* Coranul *— creştinismul a lucrat chiar cu textele biblice, încercând să le abordeze în permanenţă cu realităţile istorice (evident cu implicite mişcări de progres şi de recul. El citează de pildă pe Luther, hughenoţii). Şi din acest punct de vedere vechea Dacie (şi în speţă Moldova, judeca autorul în parametrii statelor feudale româneşti) aparţine Europei, calea sa fiind aceea a depăşirii statutului teoretic, textual al religiei spre implicarea ei în fenomenul istoric. Din această cauză puterea religioasă trebuia subordonată celei laice, domnului. Cele două atitudini opţional diferite ale Orientului şi Occidentului în probleme religioase i-au prilejuit lui Cantemir marile deschideri spre filosofie şi istorie. Prin urmare, alături de mitologie şi magie ca forme simbolicce ale conştiinţei, religia este cea de-a treia care-i permite lui Cantemir accesul spre înţelegerea ştiinţei istorice. Cât despre filosofie, ea a constituit în formula spiritului cantemirian un punct de conştientizare a propriului său demers şi de implicare a lui în marile orizonturi culturale. Fie şi numai prin acest fapt şi Cantemir se prezintă, spiritual, ca o conştiinţă modernă. Nu este de aceea întâmplător faptul că, în ordine cronologică, filosofia constituie începutul preocupărilor cantemiriene, locul geometric de unde se desfac toate celelalte căi de acces spre inima cognoscibilului. Interesul lui Cantemir pentru ceea ce astăzi numim ontologie şi epistemologie a fost într-un sens critica propriei sale raţiuni şi ar fi un subiect intresant: acela al dezbaterii acestei „auto-critici“ în comparaţie cu ceea ce înregistrează cititorul de astăzi drept unitatea metodologică a formelor simbolice ale conştiinţei cantemiriene, adică unitatea spiritului său sub aspectul esenţei (în sens fenomenologic). Nu mi se pare iarăşi deloc întâmplător faptul că după filosofie, tot în ordine cronologică, au urmat literatura şi celelalte arte. Era afirmarea liniei orientale şi formaliste a formaţiei sale — aceea a primatului textului asupra realităţii şi afirmarea principial-umanistă a egalităţii spirituale a oamenilor şi deci a egalităţii capacităţii lor expresive. Această egalitate era argumentată cu ajutorul celor mai vechi sfere ale cunoaşterii: magia şi mitologia. Faptul că tratatul cantemirian de muzicologie are la bază sistemul alfabetic ne lasă să înţelegem că autorul intuise (chiar teoretizează în acest sens) originea*

comună, spirituală, a limbajelor culturale. În ce priveşte arta plastică, tot o descoperire timpurie a lui Cantemir, ea a tradus mai mult decât o preocupare mimetică: o incitare a logicii formale şi spiritului analitic al autorului. Căile de unificare metodologică sunt însă, în comparaţie cu restul formelor simbolice ale conştiinţei sale, de natură diferită, atestând totuşi traversarea aceleiaşi exprerienţe filosofice. Aceste căi nu se raportează la unitatea raţională a spiritului cantemirian, ci la însăşi matricea sa formativă. Unitatea logică se arată a fi în fond determinată de acea formativă, vizualizând această matrice în arta plastică, deci procedând prin completarea spaţiilor libere într-un posibil tablou al sistemului artelor (sonore şi vizuale). Astfel, alături de literatură şi muzică a fost adăugat desenul. Faptul că sistemul artelor era o descoperire cantemiriană timpurie nu-l scuteşte de intuiţia a ceea ce a devenit mai târziu pentru el calea regală: ştiinţa istoriei. Toate formele simbolice ale conştiinţei sale care corespund artelor sunt impregnate de substanţa istoriei datorită faptului că autorul procedează prin înglobarea progresivă a plusului de cunoaştere dobândit pe parcurs într-un întreg care se lărgeşte continuu, de la sfera magiei şi mitologiei la aceea a religiei şi artelor, apoi la a ştiinţelor, categorie în care intră istoria cu toate auxiliarele ei (în versiune cantemiriană): numismatica, heraldica, geografia, arheologia (cu aspectul ei modern: arhitectura). Evident, astfel prezentat, sistemul ştiinţelor este la rândul său incomplet, înfăţişându-ne doar principala linie de interes a autorului. Dar raţionalismul său funciar, bazat pe logica aristotelică, l-a făcut să încerce o acoperire a întregii suprafeţe a ştiinţelor aşa cum existau ele în cultura epocii. Interesul lui Cantemir pentru ceea ce numea generic, în spirit aristotelic, „fizica“, adică ştiinţele naturii, mergea de la matematică la ştiinţe aplicative: medicina, ştiinţele naturale, finanţele, construcţiile (poduri, nave, clădiri), diografia (adică geografia plus geodezia) etc. El s-a construit astfel rotund mai curând în sens occidental decât oriental, din moment ce remarcă toate carenţele studiului ştiinţelor în Imperiul Otoman. În plus, procesul de trecere de la înţelegerea formalistă a formelor conştiinţei la înţelegerea lor substanţialistă (ca produse ale realului) atestă un drum al gândirii cantemiriene de natură să-l proiecteze din Orientul în care se formase în mijlocul unei Europe aflată în plină tornadă spirituală impusă de cea mai fierbinte realitate: aceea politică. Dincolo de determinismele care stau la baza politicii şi care nu mai intră în calculul acestor conculzii, ghicim acest ultim sens politic al construcţiei de sine a lui Cantemir. El n-a fost prin vocaţie un om politic, ci pentru că a

încercat un răspuns în ordinea spiritului la o stare reală. Era, dintr-un punct de vedere, prin tentativa sa politică, un fel de a se exprima ca european în peisajul Imperiului Otoman şi în sens mai larg al Orientului. Sistemul artelor şi al ştiinţelor, accesul la zona religiilor au fost pentru Cantemir nu doar forme simbolice în sine ale conştiinţei, ci forme orientate spre cuprinderea politicului. Acesta a reprezentat punctul de racordare al spiritului la realitate, al omului la lumea în care trăia. Faptul că a venit spre universul politic din sfera culturii şi apoi s-a întors din nou la ea, nu numai că atestă vocaţia lui reală de om de cultură, dar a şi permis posterităţii să-l recepteze graţie creaţiei culturale, operând astfel corecţiile necesare într-un demers politic mai greu de explicat în absenţa acestei opere.

Pasul următor al acestor concluzii, după circumscriera amplitudinii conştiinţei culturale cantemiriene, se referă la situarea ei alături de alte demersuri similare ale începutului de secol optsprezece. Acest pas e determinat de dorinţa de a înţelege atât semnificaţia pe care-o acorda autorul conştiinţei culturale cât şi pe aceea pe care-o intuim astăzi, după trecerea a trei veacuri. Condeele de primă mărime ale Europei timpului dialogau în principal în continuarea lui Descartes pe tema priorităţii raţionalismului sau empirismului (ambele cu numeroase nuanţări de la autor la autor) ca metodă fundamentală a spiritului uman. În funcţie de această metodă era dezbătută o altă chestiune nu mai puţin importantă: a liberului arbitru, adică a posibilităţilor voinţei omeneşti de a afirma un punct de vedere în faţa divinităţii. Strict problematic Cantemir n-a fost absent la dezbaterea nici uneia din aceste mari teme, deşi formaţia sa preponderent bizantină l-a făcut să recepteze raţionalismul sub forma aristotelismului scolastic, iar problema liberului arbitru prin confruntarea doctrinelor islamică şi ortodoxă. Unghiul de abordare al religiei de către Europa occidentală focalizează atât pe adepţii liberului arbitru, cât şi pe adversarii săi alcătuind însă numai rama plină de culoare a unui tablou variat, în interiorul căruia se cuprind o serie de alte mari probleme: împărţirea creştinismului occidental în mai multe confesiuni, supunerea ori nesupunerea faţă de papalitate ori rege ş. a. Şi aici Cantemir a fost prezent, intuind esenţa problemei şi tratând-o din nou adecvat la zona care-l interesa: islamism/ortodoxie. Pe această cale a religiei se face în Occident, în cel mai direct sens, legătura cu problemele acute ale istoriei. Ele nu sunt, în Europa vremii, probleme ale stabilirii continuităţii şi unităţii popoarelor cu propriul lor trecut, cât probleme ale prezentului, adică ale discernerii, din mulţimea de evenimente, a celor semnificative pentru

definirea conduitei optime, care să asigure supraviețuirea și avansul politic al forțelor angrenate într-un sistem de relații bazate pe conflict. Exemplificăm: Gianbattista Vico, spirit istorist, anticartezian, a scris deopotrivă De nostri temporis ratione*, referindu-se la relația antic/modern în probleme de învățământ,* La scienza nuova*, unde-și definește metoda istoristă bazată pe studiul miturilor, monumentelor și limbilor ca păstrătoare de mărturii (Cantemir nu preconiza altă metodă decât aceasta) și, în sfârșit*, De rebus gestis Antonii Caraphaei, *dedicată lui Antonio Carafa, o figură marcantă a Ligii de la Augsburg, comisar general al armatei habsburgice. Locke, la rândul său, a lăsat și el mărturii în aceste principale orientări ale culturii europene scriind* Reasonableness of Christianity as delivered in Scripture*, unde apără noblețea ființei umane în fața acuzelor teologice care afirmau corupția ei (după Adam) deschizând astfel calea unor erezii ce vor rodi neașteptat, mai ales pe pământ englez, până la apropiatul de noi* De ce nu sunt creștin a*l lui Bertrand Russell. Împotriva cartezienilor de la Cambridge Locke a scris* Essay on concerning Human Understanding*, oferind soluția empirismului, grație căreia nu există adevăruri înnăscute, fie ele teoretice ori practice. Cât despre problemele momentului istoric, el propune teza contractului social în* Two Treatisess of Government. *În același inteval de timp Leibnitz îi dedică lui Eugeniu de Savoia celebra sa* La Monadologie *unde afirmă existența unei substanțe simple și indivizibile care stă la baza alcătuirii universului fizic și spiritual. Cantemir susține și el, în continuarea, ce-i drept, a lui Van Helmont (care l-a impresionat tocmai în calitatea lui de model european) existența unei astfel de substanțe (căutarea ei era un bun comun al Europei), pe care-o numește „gas". Dar problemele istoriei și ale religiei se află puse în relație la Cantemir în cu totul alt fel decât o făceau autorii europeni. Sesizând problema, el îi oferă tratarea și rezolvările adecvate spațiului de joncțiune Orient-Occident cărui aparținea Moldova. Ori, pentru acest spațiu, problema cea mai acută din punct de vedere istoric era, în acel moment, mai mult a supraviețuirii decât a avansului. În acest sens trebuie înțeleasă tentativa cantemiriană de a demonstra unitatea și continuitatea poporului român pe teritoriul fostei Dacii. În Europa occidentală alte voci se adaugă celor menționate, cu nuanțări de poziții ori introducerea unor teme noi, aflate însă în legătură cu cele de mai sus. Malebranche scrie dialogurile între discipol și divinitate, o temă comună Orientului și Occidentului creștin (la Cantemir, în* Sacrosanctae Scientiae… *întâlnim dialogul învățăcelului cu Caritatea trimisă de divinitate), intitulate* Méditations chrétiennes et metaphysiques*, dialoguri unde*

raţionalismul cartezian e implantat pe terenul jansenist al Port-Royalului, fiind considerat o cale de cunoaştere egală cu aceea a credinţei. Curajului lui Malebranche de a fi supus analizei conceptele-tabu ale creştinismului i s-a datorat punerea la index a lucrării sale Traité de la nature et de la grâce. *Aflat într-o situaţie mai bună decât el, Bossuet n-a contribuit totuşi mai puţin la subminarea autorităţii religiei prin recunoaşterea faptului că şi papalitatea e supusă erorii ca orice putere laică* (Sur l'unité de l'Eglise). *Nu revenim asupra felului complex în care Cantemir abordează problemele creştinismului ortodox, punându-l adesea în relaţie cu cel catolic, şi nici problemele islamismului. Dar este de remarcat faptul că el trata astfel chestiuni care erau la ordinea zilei în Occident, era orientat deci după luminile lui atunci când le-a luat în discuţie. Nu putem face abstracţie, fireşte, de formaţia sa, care era clar circumscrisă spaţiului post-bizantin şi oriental, şi care i-a condiţionat net aspiraţia europeană. De pildă dialogul Sufletului cu Trupul din* Divanul… *aminteşte de tema atât de frecventă în Orient. Pe la 1700 a fost scrisă* Jivanandana, *o dramă alegorică a indianului Ãnandãrayamakhin, unde sufletul văzut ca un rege (precum în desenul cantemirian din* Divanul…*) luptă cu armata bolilor. Dar important este să relevăm tocmai această aspiraţie occidentală a umanismului român.*

Faptul că spaţiul cultural european se defineşte folosindu-se de Orient ca de o substanţă fotografică revelatoare a propriului său specific devine din ce în ce mai pregnant la începutul veacului al XVIII-lea. În 1720 apare Lettres persanes *a lui Montesquieu, relatând impresiile a doi persani aflaţi la Paris între 1711—1720 (adică de la războiul de la Prut la terminarea războiului nordului şi pregătirea campaniei ruso-persane). Era numai debutul unei acţiuni pe care Voltaire va amplifica-o miraculos, aducând în mediu european nu numai pe Zadig (care traversând Babilonul, Asiria, Egiptul, Arabia ş. a. e salvat, în chip semnificativ, de ruşi), dar şi impresii ale huronilor din America, ba chiar ale unui locuitor de pe planeta Sirius. La rândul său, Orientul încearcă să fixeze în lentila sa depărtată imaginile înşelătoare ale necunoscutului Occident. Arai Hakuseki scrie despre judecarea unui misionar catolic venit în Japonia păstrând, dincolo de reguzul religios, semnele unei reale simpatii umane. În acest perimetru al interesului cultural în primul rând al Occidentului pentru Orient trebuie situată din nou problema antic/modern care a făcut epocă la vremea respectivă în cultura europeană. Amplul proces al asimilării autorilor greco-latini, valabil altminteri şi în culturile care urmau formula Bizanţului, este însă dublat în Europa de formarea spiritului critic*

şi enciclopedic, datorată în bună măsură tot raţionalismului, spirit care e responsabil, în ultimă instanţă, de iniţierea unei formule culturale ce desprinde Europa de modelul greco-latin şi permite prefigurarea modelelor culturale moderne, diferite de la popor la popor. De pildă Boileau se inspiră din Juvenal în Satirele sale, *dar ceează o Artă poetică specifică pentru spiritul francez: raţiunea, fortificată prin studiul anticilor, este criteriul naturalului. Dryden optează şi el pentru regula antică a unităţii de timp, loc şi spaţiu, dar o pune în slujba istoriei contemporane. În* Essay on Dramatic Poesy *momentul e acela al bătăliei anglo-olandeze de la 3 iunie 1665. Metastasio se inspiră din* Eneida *(şi nu e singurul) pentru* Didona abbandonata, *Fénelon din Homer (şi iarăşi nu e singurul) pentru* Aventurile lui Telemac, *Jacoppo Martello din Euripide (temă la fel de activă ca şi celelalte) pentru* Ifigenia în Taurida. *După Racine, alte subiecte provenite de la autorii antici (Andromaca, Atalia) ori vădind interesul pentru Orient (Baiazid) încep să fie tratate frecvent. În sfârşit, încă o temă majoră pentru autorii primei jumătăţi a veacului al XVIII-lea (de la Cantemir nu va absenta) este epoca lui Alexandru cel Mare, şi el cuceritor al Orientului. Pe acest fond tematic sfera literaturii se defineşte din ce în ce mai pregnant prin genurile ei de rezistenţă până astăzi: teatrul, tomanul, poezia (mai ales epică) şi critica (unde se cuprindeau eseul, dar şi ceea ce azi numim teoria şi estetica literaturii). Un loc aparte îl ocupă studiul limbilor. Apar dicţionare, enciclopedii, tratate. […]*

[…] Dimitrie Cantemir s-a manifestat prin creaţia sa ca afirmând o anume linie culturală datorită profesorilor lui formaţi în Europa. A procedat de asemenea după regula comunicării optime a mesajului pentru contemporanii săi, deci informându-se el însuşi în legătură cu ceea ce constituia pentru aceştia cel mai mare interes. Din aceste motive, care nu ţin de esenţa însăşi a mesajului – el fiind unul fundamental patriotic – ci de contextul cultural şi istoric, Dimitrie Cantemir a concentrat în creaţia sa literară, filosofică, istorică etc. modalităţile optime care-l fac comunicabil. Construindu-şi propriul spirit, el a vrut să construiască spiritul însuşi al culturii române. N-a fost original în afirmarea a ceea ce numeam mai sus esenţa patriotică a mesajului. Chiar temele principale ale istoriografiei, ba chiar ale literaturii şi filosofiei româneşti fuseseră puse de înaintaşi ori contemporani. Dar Cantemir a fost fără putinţă de tăgadă primul care a stabilit locul acestei problematici într-un ansamblu mai larg, de proporţii continentale şi a stabilit-o prin raportare la fluxul cultural dintre Europa şi Asia, evidenţiat din cele mai vechi timpuri până în vremea sa. Şi a făcut acest lucru sesizând că apartenenţa (intuită şi de

Miron Costin, Stolnicul Cantacuzino şi alţii) devenise o chestiune nu numai de situare culturală, ci şi de existenţă independentă a culturii poporului său. Era un moment bine înţeles, deşi demersul său politic a dovedit un calcul greşit al vitezei proceselor. Abia Şcoala Ardeleană, abia 1848, abia războiul de independenţă vor dovedi pe deplin justeţea intuiţiilor sale de om de cultură şi în primul rând de istoric. Nici muzica europeană a vremii nu făcea, în cea mai mare parte, excepţie de la regula prelucrării motivelor antice. Antonio Caldara scrie Andromaca *şi* Ifigenia în Aulida *(opere),* Haendel Athalia *(oratoriu). Nu este mai puţin adevărat că aceea a fost deopotrivă epoca lui J.S. Bach şi a primului tratat de muzică european care sintetiza experienţa muzicii greceşti (aşa cum a făcut şI Cantemir în tratatul său): G. A. Anghelini-Bontempi* – L'Histoire de la musique dans laquelle sont rassemblées toutes les connaissances sur la théorie et la pratique de la musique harmonique selon la doctrine des Grecs, *1695. Ambiţia sintetică nu i-a lipsit nici lui Cantemir. El a folsoit experienţa grecească a muzicii spre a organiza într-un sistem muzica orientală şi, în ciuda tuturor caracteristicilor inerente obiectului tratat, demersul muzical cantemirian se înscrie în aria celor europene prin voinţa de a valorifica sintetic trecutul grecesc şi oriental deopotrivă. Modernizarea muzicii orientale în versiune Cantemir atestă nu numai tentativa sa de a-i „europeniza" prin sistematizare procedurile, ci şi pe aceea de a prezenta Europei un fenomen infinit mai complex decât cel de care dispunea ea însăşi, un adevărat model de perfecţiune. O spune chiar autorul, în mai multe rânduri.*

În sfârşit, dacă privim acum de la distanţa pe care ne-o impune analiza operei lui Cantemir întreprinsă graţie unor termeni de contrast ori de asemănare, de natură diferită, după domeniul aflat în discuţie, putem observa că unicitatea lui pentru cultura română nu rezultă din aceea că s-a format în principal în alte spaţii culturale decât cel românesc, cât din aceea că a supus fenomenul românesc unui foc concentric, venind spre el cu o încărcătură spirituală de care poate au dispus unii conaţionali, dar nici unul n-a vizat drept obiect de cercetare tocmai acest fenomen.

Cantemir a pus temelia conştiinţei de sine a culturii române în calitate de cultură europeană. Într-o vreme când Occidentul îşi definea el însuşi acest spirit european, Dimitrie Cantemir a traversat experienţa unei sinteze personale între cele două spaţii culturale — oriental şi occidental — şi a intuit în profunzime caracteristica europeană a culturii poporului său. Acesta este meritul lui cel mai mare, pe care urmaşii însă, necunoscându-i opera, nu l-au luat în considerare. Cât despre

unitatea spirituală a Europei, ea a rămas o problemă activă până astăzi. Cu destul de puţină vreme în urmă Stefan Zweig spunea, referindu-se la corespondenţa lui cu Romain Rolland în timpul celui de-al doilea război mondial, că spiritul european va supravieţui cataclismului politic prin unitatea lui culturală. Or această unitate se făurea atunci, pe vremea lui Cantemir. El a contribuit la conştientizarea apartenenţei spaţiului românesc la această unitate. Îi datorăm faptul de a fi deschis peste timp arcul de cer care ne situează în plină lumină europeană şi ne permite să păstrăm activ spiritul critic al culturii române, consolidată pe linia mediană dintre Orient şi Occident.

Ecaterina ŢARĂLUNGĂ,
Concluzii, *în vol*. Dimitrie Cantemir. Contribuţii documentare la un portret*, Editura Minerva. Bucureşti, 1989, pag. 313-321*.